

DOKTOR HÜSEYİN REMZİ BEY (Ö.1896) HAYATI, ESERLERİ VE BİLİMSEL BİR DİYALOĞU

Doctor Huseyin Remzi Bey (D.1896)
His Life, Works and a Scholarly Dialogue

Emre Karacaoğlu*

¹Uzm. Dr., Bilim Tarihi Doktora Öğrencisi, Şanlıurfa Adli Tıp Kurumu

ÖZ

Türk tıp tarihinde önde gelen hekimlerden biri olan Miralay Dr. Hüseyin Remzi Bey, 1886'da Pasteur Enstitüsü'ne giderek kuduz aşısı üzerine araştırmalar yapmış ve yurda döndükten sonra da eserleri ve araştırmalarıyla bilim alanında kayda değer çalışmalar ortaya koymuştur. Üretken bir bilim adamı olan Hüseyin Remzi Bey'in Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'deki öğrencilik yıllarından itibaren çeşitli yazılar kaleme aldığı bilinmektedir. Bu çalışmada kendisinin hayatı ve eserleri anlatıldıktan sonra, 1870'de yayımlanan *Risâle-i İhtisâr-ı Fevâid* adlı kitabında yer alan bilimsel bir diyalogu sunularak, bilim tarihi açısından önemli noktaların vurgulanması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bilim Tarihi; Tıp Tarihi; Bilimsel Diyalog; Dr. Hüseyin Remzi Bey.

ABSTRACT

Colonel Dr. Hüseyin Remzi Bey who was one of the most important physician in the history of Turkish Medicine, went to Pasteur Institute to make researches on rabies vaccine in 1886. After returning, he produced valuable studies and works. It is known that as a diligent man, Hüseyin Remzi Bey wrote some papers when he was a student in Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane. In this study, it was aimed to emphasize significant points for history of science by presenting his scientific dialog contained in his book titled *Risâle-i İhtisâr-ı Fevâid* in 1870, and pointed his life and works out.

Keywords: History of Science; History of Medicine; Scientific Dialog; Dr. Hüseyin Remzi Bey.

GİRİŞ

Türk mikrobiyoloji tarihinin önemli simalarından birisi de kuşkusuz Dr. Hüseyin Remzi Bey'dir. Çok çeşitli alanlarda eserler kaleme alan ve özellikle mikrobiyoloji alanında gerek insan ve gerekse hayvanlarda kayda değer çalışmalar yürüten son dönem Osmanlı alimlerinden ve hekimlerinden Hüseyin Remzi Bey'in hayatı ve eserleri hakkında, son bilgilerle birlikte en doğru tespitin yapılması gerekmektedir. Bilhassa, hemen hemen aynı dönemde yaşamış "Hüseyin Remzi" adını taşıyan doktor, veteriner ve eser sahibi yazarlar bulunduğu dikkate alındığında bu tür biyografik bilgiler ihtiva eden çalışmaların önem kazandığı anlaşılmaktadır.

Lokman Hekim Dergisi, 2015;5(2):69-83

Geliş Tarihi - Received: 19.02.2015; Kabul Tarihi - Accepted: 24.04.2015

İletişim - Correspondence Author: Emre Karacaoğlu, Adalet Bakanlığı, Şanlıurfa Adli Tıp Kurumu Şanlıurfa - Türkiye
karacaogluemre@yahoo.com

Bu yazıda öncelikle Miralay Dr. Hüseyin Remzi Bey'in hayatı ve eserleri tanıtılarak, gençlik yıllarında kaleme aldığı *Risâle-i İhtisâr-ı Fevâid* adlı kitabında yer alan "İlm-i Hikmet ve Hey'et ve Kimyânın Tahsiline Tâlibin İhtiyâkını Arttırmanın Tarîki" başlıklı diyalogunun çevrimyazısının sunulması ve önemli bulunan bazı noktalarının belirtilmesi amaçlanmıştır. Böylece Hüseyin Remzi Bey'in bu diyalogu ile mevcut bilimsel diyalog külliyyatına bir ek daha yapılmış olmaktadır.

HAYATI

Hüseyin Remzi Bey 26 Mart 1839'da (H.10.01.1255) İstanbul, Kasımpaşa'da doğmuştur.¹ Dedesi, Kastamonu'nun Cide kazasından İstanbul'a gelip yerleşmiş Yurdumoğlu Emir Ali, babası ise tersanede marangozluk yapan Emir Mustafa'dır. Hüseyin Remzi Bey, 1845'de mahalle mektebine, 1851'de Kasımpaşa Rüşdiyesi'ne başlamış, nihayet 1854'te Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin idadi kısmına girmiş ve kısa süre sonra 1857'de açılan mümtaz sınıfa kabul edilmiştir ki bu sınıf tıp dilinin Türkçeleşmesinde sonraki yıllarda önemli çalışmalar yürütecek olan Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin (resmen kuruluşu 1867) çekirdeğidir.²

Daha sonra, Mekteb-i Tıbbiye'den 1866'da kolağalık rütbesiyle mezun olarak Üçüncü Ordu'da hekimlik görevine başlamış ve iki yıl Manastır'da ardından İstanbul'da çalışmıştır. İstanbul'dayken Afif Bey adında nüfuzlu birinin tedavisi için onunla beraber Viyana yakınlarındaki Darmstadt'a gitmiş, dönüşünden sonra Bahriye Teşkilatı'nda çalışmıştır.³ Çeşitli vazifelerden sonra 1873'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne müfredât-ı tıp ve sonra müsabaka ile mevâlid-i selâse^{1a} muallim muavinliğine, ayrıca Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye menâfi^c-ül a'za (fizyoloji) muallimliğine atanmıştır. Bin sekiz yüz yetmiş dörtte Dr. Macarlı Abdullah Bey'in (1799-1874) ölümünden sonra ilm-i hayvânât (zooloji) dersi hocalığına getirilmiş ve buna 1876'da Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şâhâne'de açılan hıfz-üs-sıhha dersi hocalığı da eklenmiştir. Ayrıca, Darüşşafaka'da ücret almadan ilm-i hayvânât dersi okutmuş, gönüllü olarak kurumun hekimliğini yapmış ve Târih-i Tabi'î Müzesi'ni kurmuştur.⁴

Doksan Üç Harbi (1876-77) dolayısıyla gönüllü olarak Niş Fırkası'na katılmış, altı ay sonra İstanbul'a döndüğünde kaymakamlığa yükseltilmiş ve Muhacir Hastanesi Başhekimliği'ni fahri olarak yürütmüştür. Bin sekiz yüz yetmiş sekizde Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'de "ilm-i hayvânât ve çiftliklerde tatbiki" dersini, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Baytar Mektebi'nde ilm-i hayvânât ve mevâlid-i selâse derslerini vermeye başlamıştır. İlaveten, ahlak dersi hocalığı da yapmıştır.⁴

Padişah iradesiyle 1886'da Zoeros Paşa (1842-1917) ve Hüseyin Hüsnü Efendi (ö.1904) ile birlikte, o yıllarda henüz keşfedilmiş olan kuduz aşısı ve mikrobiyolojideki yeni gelişmeler hakkında tetkikatta bulunmak üzere Paris'e, Pasteur Enstitüsü'ne gönderilmiştir. Burada araştırmalarda bulunduğu sırada 10 Aralık 1886'da "La Société Asiatique"^{2b} (Asya Cemiyeti) adlı kültür cemiyeti üyeliğine kabul edilmiştir. Ayrıca "Jardin des Plantes" (Botanik Bahçesi) laboratuvarlarına devam ederek bilgisini arttırmaya çalışmıştır. Paris'teki altı aylık araştırma döneminden sonra yurda dönmüş ve gözlem sonuçlarını kaleme aldığı mikrobiyoloji yapıtlarıyla Osmanlı bilim çevrelerine duyurmuştur.⁵

Eylül 1887'de miralaylığa (albay) terfi eden Dr. Hüseyin Remzi Bey'i 1887'de; Dâhiliye Nâzırı Münir Paşa başkanlığında "pazartesi günleri in'ikad edib Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâne'nin sıhhat-i 'umûmiyesine dâ'ir tedâbîr ve tahkikat-ı mühimme ile iştigâl" etmek üzere toplanan "Dâhiliye Nezâret-i Celilesi'nin taht-ı nezâretinde bulunan Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i 'Umûmiye Hey'eti" içerisinde dâimî aza olarak ve Miralay Ferdinand Paşa başkanlığında "çarşamba ve cumartesi günleri in'ikad edib de'âvî-i tıbbiye ve ispençiyâriye ve tıbb-ı kanûnî mesâ'iliyle beledî etibbâsı ve sâ'iresi intihâbı" gibi işlere bakan "Cem'iyet-i Tıbbiye-i Mülkiye Hey'eti'nde" görmekteyiz.⁶ Ayrıca, 1887'de Mülkiye Baytar Mektebi'nin kurulması için oluşturulan komisyonda görev alarak, 1889'da bu mektep açıldığında burada da zooloji dersi vermeye başlamıştır.

Hüseyin Remzi Bey, tıp eğitiminin Türkçe yapılmasını savunarak başta Fransızca olmak üzere Batı dillerinden güncel bilimsel eserleri Türkçeye tercüme eden Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin kurucu üyelerindendir. Ayrıca, uzun yıllar çiçek aşısı üzerinde çalışmış ve aşı müfettişliği görevinde bulunmuştur. Aşı konusundaki tecrübelerine istinaden 1890'da kolera etkenini incelemek üzere Halep'e gönderilmiştir. Paris'ten dönüşünde, başka memleketlerde olduğu gibi bir telkihâne (aşı evi) açılarak çiçek aşısı üretiminin yapılması ve gerekli yerlere dağıtılması için bir layiha hazırlamış

^{1a} Maden, bitki ve hayvan olmak üzere doğanın üç âleminde bahsedilen doğa bilimi.

^{2b} "Paris'in Ma'ârif-i Kadîme-i Şarkîye Cem'iyet-i 'İlmiyesi" olarak da bilinir.

ve böylece 1892'de resmen açılan Telkikhâne-i Şâhâne'nin başına getirilerek 18 Aralık 1896'da (H.18.12.1314) ölümüne kadar çalışmalarını sürdürmüştür.⁴

ESERLERİ

Hüseyin Remzi Bey'in bir kısmı ölümünden sonra yayınlanan, bir kısmı ise basılmamış, tercüme ve telif toplam 58 adet kitabının olduğu bildirilmektedir.¹ Ancak listede yer almayan *Vâlidelere Yâdigâr* adlı eserin de eklenmesiyle, toplam 59 adet kitabı olduğu anlaşılmaktadır.

Eserlerinden 35'i Hüseyin Remzi Bey'in sağlığında ve *İhtimâr* adlı kitabı da gazetede tefrika edilerek yayınlanabilmiştir. Vefatından sonra ise 6 kitabı oğlu Nureddin Remzi Bey tarafından "metrûkât-ı kalemiyesi" kaydıyla bastırılmıştır. Böylece, 59 adet eserden 41 tanesi bastırılabilmiştir.

Hüseyin Remzi Bey'in muhtelif konularda kaleme aldığı eserlerini bir kaç grup altında incelemek uygun olacaktır.^{3c}

Yüksek Öğretim İçin Zooloji, Tıp Zoolojisi ve Parazitoloji Ders Kitapları

İlm-i Hayvânât: Richard'dan çeviri olduğu kaydedilen 608 sayfalık kitap, 1290'da basılmış ve ilk zooloji kitaplarımızdan sayılmaktadır.

İlm-i Hayvânât (Tarih-i Tabî-yi Tıbbî Kısım-ı Evvel): Bouquillon'dan tercüme edilen 545 sayfalık kitap, 1893'de bastırılmıştır. Hüseyin Remzi Bey'in çeviri kitabı Georges Cuvier, M.B.A. Moquin, Tandon ve C. Davaine gibi yazarlardan ilâveler yaptığı bildirilmektedir.

İlaveli Bukyon Tercümesi: Bouquillon tercümesi, ilâveler yapılarak 1305'de tekrar bastırılmıştır.

İlm-i Hayvânât-ı Tıbbiye: Bin üç yüz on ders yılında Üsküdarlı Tefvik Efendi adlı bir öğrencinin, Dr. Hüseyin Remzi Bey'in dersinde almış olduğu notların bir araya getirilmesi ve muallim muavini Kolağası Hüseyin Hulûsî Bey'in gözden geçirmesi sayesinde 1311'de bastırılmıştır. Kitabın girişinde Dr. Hulûsî Bey'in, Hüseyin Remzi Bey'den bahisle, "Paris'ten avdet ettiklerinde ilm-i hayvânâtın tufeylât-ı hayvânîye kısmını gereği gibi ta'mîk ve hurdebîn vesâtatiyle ma'lûmât-ı nazarîye ve 'amelîyeyi mektebimize getirmiş..." olduğunu belirterek, parazitolojinin okutulmasına değinmesi dikkat çekicidir.

Dürûs-ı İlm-i Hayvânât-ı Tıbbiye: Ders kitabı olarak hazırlanmış ve 1305'de bastırılmıştır.

Zootekni; İlm-i Hayvânâtın Çiftliklere Tatbîki: Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne ve Mekâtib-i Tıbbiye-i Askerîye ve Mülkiye İlm-i Hayvânât Muallimi Doktor Ka'immakam Hüseyin Remzi Bey'in, Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'nin üçüncü senesinde okutulmak üzere, aynı adlı dersin kaynak kitabı olarak, 1304'de bastırılmıştır. 645 sayfadan ibarettir.

Orta Öğretim İçin Doğa Bilimleri Kitapları

Mebâdi-i Mevâlid-i Selâse: Darüşşafaka'nın 4. sınıfları için 1293'de hazırlanmıştır.

Mebâdi-i Mevâlid-i Selâse: Üstteki kitabın 1295 yılındaki ikinci baskısıdır.

Mevâlid-i Selâse: Darüşşafaka'nın 5. sınıfı için 1294'de 3 cilt olarak hazırlanmıştır.

Târih-i Tabîî: Darüşşafaka'nın 6. sınıfı için 1295'de 3 cilt olarak hazırlanmıştır.

Hayvânâtın Teşrîh ve Fizyolojisi: Mekteb-i Mülkiye'nin 1. sınıfı için H.1302/M.1885'de kaleme alındığı bildirilmektedir.

Muhtasar Târih-i Tabîî: İki yüz on sayfa olarak Darüşşafaka'da 1305'de bastırılmıştır.

Târih-i Tabîî: İdâdî mektepleri (lise) için 1308'de resimli olarak hazırlanmıştır.

Mikrobiyoloji Kitapları

Mikrob, Emrâz-ı Sârîye ve Şarboniyenin Vesâil-i Sirâyeti ve Usûl-i Telkîhiyesi: İlk mikrobiyoloji kitabımız olduğu kabul edilen ve Dr. Hüseyin Remzi ile Baytar Hüseyin Hüsnü Beyler tarafından Paris dönüşünden sonra müştereken kaleme alınan 106 sayfalık kitap H.1304/M.1887'de bastırılmıştır. Kitabın basıldığı yıl Hüseyin Remzi Bey Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne ilm-i hayvânât muallimi,

^{3c} Yazarın kitaplarındaki basım tarihleri Rûmî ve Hicrî tarihleri içermekle birlikte net olarak belirtilmediğinden, ancak doğruluğundan emin olunan tarihler Milâdî takvime çevrilerek gösterilecektir.

Hüseyin Hüsnü Bey ise Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne fenn-i cerrâhî-yi baytarî ve teşrîh-i hayvânât-ı ehliye muallimidir. Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmâniye'nin takdir ve tasdiğiyle basıldığı bildirilen kitap, Fransız zoolog Edouard Louis Trouessart'ın kitabının geneli ile Charles Chamberland'ın kitabındaki şarbon hastalığı ve istatistikî bilgilerin tercüme edilerek özetlenmesinin yanında, müelliflerin Paris gözlemlerini de içermektedir.

Kuduz İleti ve Tedâvîsi: Dr. Hüseyin Remzi Bey'in Paris'te Pasteur Enstitüsü'ndeki gözlemlerini de içeren kuduz hastalığı, aşılama ve tedavi usûllerinden bahseden H.1306/M.1888 tarihli, 191 sayfalık kitabıdır. Kitapta ayrıca Pasteur'ün ameliyathanesine ve çalışmalarına değinilmektedir.

Aşı Dersi: Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye son sınıf öğrencilerine 13 ve 15 Şubat 1309'de (25 Şubat 1894) verilen aşı dersinin notları olup, Saadet gazetesinde tefrika edildikten sonra, 1311'de kitap olarak bastırıldığı bildirilmektedir.

Telkîh-i Hayvânî Usûl-i Ameliyesi: Vaillard'ın buzağılar üzerinde çiçek aşısı üretimi hakkındaki kitabının çevirisi olup, önce Tercümân-ı Hakikat gazetesinde tefrika edildiği, ardından 1308'de Telkihâne'de kılavuz olarak kullanılması amacıyla kitap olarak bastırıldığı bildirilmektedir.

İhtimâr: Emile Duclaux'dan çevrilerek Saadet gazetesinde bir süre tefrika edildiği belirtilmektedir.

Amelî ve Nazarî Aşı Dersi: Bin üç yüz on ikide 90 sayfa olarak bastırıldığı bildirilmektedir.

Hıfzıssihha Kitapları

Risâle-i İhtisâr-ı Fevâid: Henüz öğrenciyken kaleme almaya başladığı 119 sayfalık kitap, yazarın çocuk bakımı ve eğitimi konularındaki makalelerinden oluşmaktadır. Kitabını, Zilkade 1286'da (Şubat/Mart 1870) tamamlamış ve İntibah gemisi doktoru iken H.1287/M.1870'de bastırmıştır.

Hıfz-üs-Sıhhat-i Askerî: Fransa Harbiye Mektebi'nde okutulan Marache ve Cra adlı yazarların kitabı olduğu, 1293'de basıldığı belirtilmektedir.

Ömür ve Afiyet-i Beşer: Pennsylvania Üniversitesi Tıp Fakültesi hocalarından Richardson'ın kitabının Fransızca tercümesinden dilimize çevrildiği ve 158 sayfa olarak 1303'de bastırıldığı bildirilmektedir.

Hıfz-üs-Sıhhat-i Şübbân: Rüşdiye mektebinin (ortaokul) son sınıfı için hazırlanarak 1306'da bastırıldığı bildirilmektedir.

Hıfz-üs-Sıhhat-i Askerî Dersleri: Tercümân-ı Hakikat gazetesinde tefrika edildikten sonra 1308'de kitap olarak bastırıldığı bildirilmektedir.

Aile Hıfz-üs-Sıhhası: Hüseyin Remzi Bey'in vefatından sonra çıkan metrûkât-ı kalemiye serisinin altıncı kitabıdır. 208 sayfalık kitabın 1314 ve 1318'de iki defa bastırıldığı belirtilmektedir.

Validelere Yâdigâr: Kızlara mahsus hazırlanan 240 sayfalık kitabın 1318 ve 1320'de bastırıldığı nakledilmektedir.

Evlilik Konulu Kitaplar

Sağdıç-Rehber-i İzdivac: Hüseyin Remzi Bey'in vefatından sonra çıkan metrûkât-ı kalemiye serisinin ikinci kitabı olarak H.1315/M.1897'de 121 sayfa halinde bastırılmıştır. Kitabın ilk sayfalarında yazarın muhtelif yıllarda çektirilmiş fotoğrafları yer almaktadır. Ardından, M. Nuri Şeydâ Bey'in (1866-1901) 19 Teşrîn-i Evvel 1313 (31 Ekim 1897) tarihli, "Saâdet Yâhud Hayâl" adlı Hüseyin Remzi Bey merhûmdan bahseden ve 15 beyitlik bir şiirle sonlandırılmış yazısı bulunmaktadır.^{4d}

Hıfz-üs-Sıhhat-i Müteehhilin: Hüseyin Remzi Bey'in vefatından sonra çıkan metrûkât-ı kalemiye serisinin beşinci kitabı olup, 240 sayfa olarak 1309, 1317, 1321 ve 1327'de bastırıldığı belirtilmektedir.

Doğum Bilgisine Dair Kitap

Fenn-i Vilâde: Bin iki yüz doksan altıda bastırılan kitap, Scanzoni'den İbrahim Lütfi, Süreyya, Ahmet Hilmi ve Hüseyin Sabri Beylerle yapılan müşterek tercümedir.

^{4d} Şiir Hüseyin Remzi Bey'in vefatına düşürülen tarihle son bulur; "Cism u cânî mebd'e'inden aslına merhûn idi, Oldu Remzi vâsil-güzâr-ı Cennâtin-naîm".

Veteriner Hekimlikle İlgili Kitaplar

Keçilerin Terbiyesi ile Emrâzı: 25 Muharrem 1293'de (21 Şubat 1876) yazımı tamamlanan 245 sayfalık kitabın kapak sayfasından, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne ilm-i hayvânât tedrisine memûr Binbaşı Doktor Hüseyin Remzi Efendi ile Baytar Kolağası Vâhid Efendi tarafından tercüme edilerek aynı yıl bastırıldığı anlaşılmaktadır.

Rehnümâ-yı Teftîş-i Lühûm: Baytar Hüseyin Hüsnü Bey ile beraber 1304'de 93 sayfa olarak tercüme edilmiş ve bastırılmıştır.

Tıp Tarihine İlişkin Kitaplar

Târih-i Tıp: Genel tıp tarihi ile ilgili olarak 4 cilt halinde yazılması planlanan eserin ilk cildir. Hüseyin Remzi Bey'in kitabı hazırlarken büyük ölçüde Pierre Victor Renouard'ın (1798-1888) tıp tarihi kitabından^{5e} istifade ettiği anlaşılmaktadır. Kadim medeniyetlerin tıbbını konu alan bu cilt 1304'de 19 sayfalık mukaddime ve fihrist ile 231 sayfalık metin olarak bastırılmıştır. Kitabın yazımı ise Teşrîn-i Sâni 1301 - Temmuz 1303 (Kasım/Aralık 1885 - Temmuz/Ağustos 1887) arasında tamamlanmıştır.

Terakkiyât-ı Tıbbiye: Tıptaki yenilikleri konu alan bir makale olup, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'de okunduğu ve 1308'de bastırıldığı bildirilmektedir.

İslam Dini ile İlgili Kitap

Tıbb-ı Nebevî: Kitabın bu konuya ilişkin ilk basılı kitap olduğu bildirilmektedir. 4 Şubat 1308'de (16 Şubat 1893) yazımı tamamlanmış ve 1309'da 180 sayfa olarak bastırılmıştır. Kitap, Hüseyin Remzi Bey'in kendinden önceki tıbb-ı nebevî kitaplarını da incelemesiyle, sağlık ve tababet konularında 42 adet hadis derleyerek, bunları kendi bilgileri çerçevesinde yorumlamasıyla vücûda getirilmiştir.

Ahlâka Dair Kitaplar

Ahlâk Dersleri: Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'de verilen derslerin 1308'de bastırılmış halidir.

Ahlâk-ı Hamidî: Bin üç yüz onda 156 sayfa olarak bastırılmıştır.

Hoca Hanım: Hüseyin Remzi Bey'in vefatından sonra çıkan metrûkât-ı kalemiye serisinin ilk kitabı olup, 183 sayfa olarak 1316'da bastırıldığı belirtilmektedir.

Müntehabât-ı Hüseyin Remzi'den: Kitap Hüseyin Remzi Bey'in vefatından sonra çıkan metrûkât-ı kalemiye serisinin üçüncü kitabı olarak, 2 ayrı kısım halinde ve farklı zamanlarda yayınlanmıştır. İlk kısım 24 sayfa, Hayât, Memât, Aşk, İzdivâç adında olup, H.1315/M.1897'de bastırılmıştır. İkinci kısım ise 23 sayfa olan Vesile-i İntibâh, "rûhun bekasına ve bacde'l-mevt ne olduğuna dâir iki mühim meseleden bâhis" olup, H.1318/M.1900'de bastırılmıştır.

Bir Farenin Seyahati: Hüseyin Remzi Bey'in vefatından sonra çıkan metrûkât-ı kalemiye serisinin dördüncü kitabı olup, 136 sayfa olarak 1316'da bastırılmıştır.

Mirât'ül-Beyt: Ev idaresi ve sağlıklı yaşam hakkında olduğu belirtilmektedir.

Kızlara Mahsûs Kıracat Kitâbı (Birinci Sene): Kızlara okuma alışkanlığı kazandırırken aynı zamanda ahlâken de gelişmelerini sağlamak amacıyla kaleme alındığı bildirilmektedir.

Kızlara Mahsûs Kıracat Kitâbı (İkinci Sene), İlm-i Mevâlid, Aşı Ameliyâtı, Hayvânâtın Sûret-i İstihzârı, Aşı Kütüğü, Tufeylât-ı Hayvâniye, Tabâbet-i Arab, Tedrisât-ı Fenniye, Fenn-i Mikrobî-i Cerrâhî, Hamsîn-i Cüderî, Âdâb-ül Hamam, Emrâz-ı Nisâ, Rehber-i Hakikat, Zerî'a-i Kemâl, Müsâmere-i Hüseyin Remzi, Dürr-i Esdâf, Kızlara Mahsûs Hıfz-üs-Sıhha, Tedâvî Bid-Delk adlı kitapları ise bastırılmamıştır. Bunlar içerisinde yukarıda bahsedilen sınıflamaya dâhil olabilecek kitaplar (mikrobiyolojide *Fenn-i Mikrobî-i Cerrâhî*, tıp tarihinde *Tabâbet-i Arab* vb.) bulunduğu gibi, isimlerinden yola çıkarak farklı alanlarda da (fizik tedavi alanında *Tedâvî Bid-Delk*) eserleri olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte, bazı kitaplarının isimleri (*Dürr-i Esdâf*) ilişkili olduğu alana dair net bir ipucu vermemektedir.

Bu çerçevede, Hüseyin Remzi Bey'in telifâtından ve biyografisinden edinilen bilgiler doğrultusunda kendisiyle ilgili bir takım sonuçlara ulaşmak mümkündür. Öncelikle, çok erken dönemlerden itibaren hayatının sonuna kadar yoğun şekilde tercüme faaliyetini sürdürdüğü görülmektedir. Bu noktada

^{5e} Pierre Victor Renouard, Histoire de la Médecine Depuis son Origine Jusqu'au XIXe Siècle, 2 Cilt, Paris 1846.

yazarın, tıp eğitim dilinin Türkçe olması gerektiğini savunan ve bu yolda önemli tercüme faaliyetlerini teşvik ve tertib eden Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniyе'nin kurucularından biri olduğu hatırlanmalıdır. Hüseyin Remzi Bey, Türkçe tıp ve veteriner hekimliği kitaplarının yeterli sayı ve çeşitlilikte olmadığı inancını taşıyarak, istenen düzeye ulaşılmasında kendisine büyük sorumluluklar yüklemiştir. Tercümelerinin, tespit edebildiğimiz kadarıyla, Fransız tıp literatürünün güncel eserlerinden seçilerek yapılması da ayrıca dikkat çekici bir husustur.

Eserler konuları açısından incelendiğinde; zooloji, parazitoloji, mikrobiyoloji, doğa bilimleri, sağlık bilgisi, doğum bilgisi, veteriner hekimliği, tıp tarihi, dinî tıp ve ahlak bilgisi gibi, hem tabip ve baytarlar nezdinde meslek erbâbına ve hem de konunun uzmanı olmayan genç ve yetişkinlere hitap edecek şekilde geniş bir yelpazede, muhtelif konularda yazıldığı görülmektedir. Meslekî nitelikte olan kitaplarının bir kısmı ders verdiği okulların (Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Mekteb-i Mülkiye, Baytar Mektebi, Dârüşşafaka) belli sınıflarında okutulmak üzere hazırlanmış ders kitaplarıdır. Bir kısmı ise, konunun uzmanlarının istifade edebileceği kaynak kitaplar ya da bazı uygulamaların usullerinin anlatıldığı rehber kitaplardır.

Yazarın meslekî olmayan kitapları daha ziyade ahlak ve sağlık bilgisi alanında yoğunlaşmaktadır. Bunlar, her yaştan ve her sınıftan okuyucuya hitaben kaleme alınmış, eğitici ve öğretici metinler içeren kitaplardan ve yazarın ahlak dersi hocalığı sırasında ders kitabı olarak hazırlanan kitaplardan oluşmaktadır. Bu konulardaki kitaplarının çokluğu ile Hüseyin Remzi Bey'in, özellikle genç nüfusun terbiyesi, eğitimi ve yetiştirilmesi konularında hassasiyet sahibi olduğu düşünülebilir.

Bu ilgi alanları dışında, yazarın tıp tarihi ile ilgili çalışmaları da bulunmaktadır. Hatta kendisinin, ilk çağlardan yaşadığı döneme kadarki tıbbî gelişmeleri içerecek 4 ciltlik kapsamlı bir tıp tarihi kitabı hazırlığı içinde olduğunu, kitabın yayınlanabilen ilk cildinden öğrenmekteyiz. Ne yazık ki kitabın diğer ciltleri yayınlanamamıştır. Ancak, bu çalışmaları sayesinde Hüseyin Remzi Bey'in, tıp tarihimize ciddi olarak ilgilenen ilk kişi olduğu kabul edilmektedir.⁷

RİSÂLE-İ İHTİSÂR-İ FEVÂİD ADLI ESERİ VE BİLİMSEL BİR DİYALOĞU

Kayda değer çalışmalarından biri de *Risâle-i İhtisâr-ı Fevâid*'dir. *Risâle-i İhtisâr-ı Fevâid* (Faydalı Bilgiler Kitapçığı) adlı kitap, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne matbaasında H. 1287'de (M. 1870) 119 sayfa olarak yayımlanmıştır. Kitabın basıldığı sıralarda Hüseyin Remzi Bey'in (o sırada Efendi) İntibah adında bir geminin doktoru olduğu anlaşılmaktadır. Kitabın son sayfasında Mekteb-i İdâdî-i Umûmî münşeat hocası Mehmed Hulûsî Efendi'nin esere düşürdüğü tarih bulunmaktadır ve altındaki nottan kitabın 1286'nın Zilkade ayında (M. 1870 Şubat/Mart) basıldığı görülmektedir.⁸

Kitap, çocuk eğitimi ve gelişimi konularında makalelerin yer aldığı her biri ikişer bâb içeren iki fasıldan oluşmaktadır. İlk fasılda, bir kişinin doğumundan tahsil göreceği çağa kadarki sıhhat ve eğitim yönünden bakımında dikkat edilmesi gereken hususlardan; ikinci fasılda ise tahsil çağında ilim öğrenmenin önemi ve çocuğun ilim öğrenmeye ne şekilde teşvik edileceği, ilim ve sanat sahibi olmanın fazileti ve evlilik gibi hususlar konu edilmektedir.

Kitabın ikinci faslının ilim öğrenmenin fazileti ile ilgili bahislerin bulunduğu kısmında Hüseyin Remzi Bey'in konuya ilişkin "İlm-i Hikmet ve Hey'et ve Kimyânın Tahsiline Tâlibin İştîyâkını Arttırmanın Tarîki" adlı bir diyalogu yer almaktadır. Diyalogunda öncelikle Muallim ile onun talebesi Edib'i fen bilimleri hakkında konuşturur, daha sonra "Kelimat-ı Türrehât" ara başlığından itibaren konuşmaya Anadolu, tahsilsiz bir genç olan Fehmi de katılır. Bu bölümde cadı ve hamamın adam yutması gibi Anadolu'daki yaygın batıl inançların hem akîlî hem de şer'î yönden doğruluktan uzak oldukları gösterilmeye çalışılır. Diyalogun bu kısmında Hüseyin Remzi Bey, Edib ve Fehmi'yi aydınlatan Muallim'in dilinden ruh ve onun özelliklerine değinir ve İbn Sinâ psikolojisinden gelen iç duyum ve dış duyum ayırımını yaparak, havâss-ı hamse-i bâtna (beş iç duyum) ve havâss-ı hamse-i zâhireyi (beş dış duyum) ana çizgileriyle açıklar.

Bilindiği üzere, *Şifa* adlı yapıtının "Nefs" bölümünde İbn Sina hayvanî ruhun iç ve dış duyumlara sahip olduğunu belirtmiştir. Buna göre havâss-ı hamse-i zâhireyi (beş dış duyum) bâsıra (görme), lâmise (dokunma), sâmia (işitme), şâmme (koklama) ve zâika (tatma); havâss-ı hamse-i bâtnayı (beş iç duyum) ise hiss-i müşterek (ortak duyu), muhayyile (hayal etme), müfekkire (düşünme), vâhime (kuruntu), zâkire (hafıza) oluşturur.⁹ Aynı sınıflandırmanın Hüseyin Remzi Bey tarafından nakledilmesi geleneksel psikoloji anlayışının sürdürülmesini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Diyalog tarzı, bundan önce de bazı Osmanlı yazarları tarafından kullanılmıştır. Mesela Münif Paşa (1830-1910) *Muhâverât-ı Hikemiyye* (1859) başlıklı çalışmasında, Edhem Pertev Paşa (1824-1873) ise *İtlâk el-Efkâr fî 'Akd el-Ebkâr* (1868) başlıklı çalışmasında bu tarz ile Voltaire ve diğer Fransız düşünürlerden çeviriler ile felsefî sorunları tartışmaya açmışlardır.¹⁰ Bu açıdan bakıldığında Hüseyin Remzi Bey'in "İlm-i Hikmet ve Hey'et ve Kimyânın Tahsiline Tâlibin İştîyâkını Arttırmanın Tarîki" adlı diyalogu bu yöndeki çalışmaların bir uzantısı gibi görünmektedir.

BİLGİ: Diyalogun transkripsiyonu tarafımdan yapılmıştır.

KAYNAKLAR

1. Hüseyin Remzi. *Müntehabât-ı Hüseyin Remzi'den Vesile-i İntibah*. Neşreden: Nureddin Remzi, İstanbul 1318 (M.1900), s.2-3.
2. "Hüseyin Remzi", *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*. Hazırlayanlar: Ekmeleddin İhsanoğlu ve diğerleri, Cilt 2, İstanbul: IRCICA; 2008. s.645.
3. Unat, Ekrem Kadri. "Muallim Miralay Dr. Hüseyin Remzi Bey ve Türkçe Tıp Dilimiz", IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi, 18-20 Eylül 1996, Kongreye Sunulan Bildiriler. Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s.239-252.
4. Unat, Ekrem Kadri. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakteriyoloji ve Viroloji*. İstanbul: İstanbul: İst. Üni. Tıp Fak. Yay; 1970. s.17-22.
5. Unat, Ekrem Kadri. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Zoolojisi ve Parazitoloji*. İstanbul: İstanbul: İst. Üni. Tıp Fak. Yay; 1970. s.18-28.
6. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîye*. İstanbul: 1305 (M. 1888). s.177-178.
7. Hatemi, H.Hüsrev ve Yeşim İşil. *Bir Bilim Dili Mücadelesi ve Tanzimat*. İstanbul: 1989.
8. Hüseyin Remzi. *Risâle-i İhtisâr-ı Fevâid*. İstanbul: Matbaa-i Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane; (H.1287/M.1870).
9. Ülken, Hilmi Ziya. "İbn Sina'nın Ruhiyatı", *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbn Sina; Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu; 2009. S.110-135.
10. Demir, Remzi. *Philosophia Ottomanica*. Cilt 3, Ankara: Lotus Yayınevi; 2007. s.35-64.

EK 1. DİYALOĞUN TRANSKRİPSİYONU

[58] ʿilm-i Hikmet ve Heyʿet ve Kimyânın Tahsiline Tâlibin İştîyâkını Arttırmanın Tarîki

Merkum Edîb on beş ve on altı yaşlarında iken ʿulûm-ı mezkûrenin lüzûmiyyetini tefhîm için hâcesiyle sahrâya çıkarak akşam üstleri gurûb-i şems-i sayf ve şitâda bir mahal ve bir noktada vuku^c bulduğunu iş ʿâr ve ʿalâʿim-i hikemiyyeden serâb ve sâʿire gibi şeyleri irâʿe ederek gezindikleri esnâda Edîb dahi Hâce Efendi niçün Şems mevsim-i şitâ ve sayfda ʿaynı mahalden gurûb etmiyor diye suʿâl edince hâcesi dahi şu vechile cevâb verir ki oğlum bunu sana muhtasar sûretle taʿrîf edemem zîrâ bu bir ʿilm-i ʿazîmedir dedikte Edîb ile hâcesi ol mahalde ber-vech-i âtî mükâlemeye başladılar.

<Edîb>

Bunun sebebini ʿacabâ ne vakit öğrenebilirim?

<Muʿallim>

Bu şeyleri beyân eder bir ʿilm vardır ki dîbâcesi olan coğrafyayı tahsîl eylediniz ve mezkûr ʿilme ʿilm-i heyʿet [59] itlak olunur tahsîle mübâşeretinizde öğrenirsiniz.

<Edîb>

ʿilm-i heyʿette mebhûs-ün-ʿanh olan mesâʿil yalnız bu mezkûrât olmamalıdır zann ederim; zîrâ fenn-i coğrafya dîbâcesidir buyurduğunuz bu ʿilm vâsıtasıyla daha ne öğrenebilirim ifâde buyursanız.

<Muʿallim>

Evet oğlum ʿilm-i heyʿet yalnız gurûb-ı şemsin mahallinin tebdîlâtını bildirmez; belki insânın ümmehât-ı mağdiyâtı olan buğday ve hubûbât-ı sâʿire mevsimini ve sayf ve şitâ ve fasliye? ve sâʿirenin esbâbını bildirir bir ʿilm-i vasî-ül-cevânıdır.

<Edîb>

Öyle ise bu ʿilm-i celîle dahi bir mikdâr mahâret kesb eylemeye iştigâl göstermemiz lâzımdır zann ederim.

<Muʿallim>

Bu ʿilminden behremend olmayan âdem Şems ile Arz'ın ve Arz ile Kamer ve nücûm-i sâʿirenin nisbet ve harekâtını bilmediğinden mevâsim-i erbaʿa ve ekalim-i sebʿayı bilmekten dahi bî-behre olur.

<Edîb>

Hâce Efendi benim baʿzı şeylerde ziyâdesiyle merak ve şübhem vardır. Meselâ şimdiki vakitlerde îcâd olunan telgraf ki ezmine-i [60] sâlifede yok idi. Ân-ı vâhidde ziyâdesiyle baʿîd olan iki beldenin yek-dîgeriyle muhâberesine vâsita oluyor; onun sırrını bilemiyorum ʿilm-i heyʿet bundan dahi bahs eder mi?

<Muʿallim>

Hayır bundan ʿilm-i heyʿet bahs etmez; lâkin bu şey' sizi bu kadar hayrette bırakmasın; onun sebebi bedîhî olan bir hassadır ki ona kuvve-i elektrikiye taʿbîr ederler. Bu hassa her bir cisimde mevcûd olup onun sebebiyle çok âsâr müşâhede olunup icrâsı hîninde ecsâmın havass-ı sâʿiresiyle birleşerek çok ʿalâʿim zâhir olur; yağmur ʿakabinde müşâhede olunan ʿalâʿim-i semâ ve âvîze taʿbîr olunan beyâz câm parçalarını dahi belki görmüşsünüz câm renksiz iken elvân-ı muhtelif üzere müşâhede olunması ve Arabistan'da her ne kadar kelimenin mâ-vaz^c lehini bilmez isek de serâb nâmiyle bir eser mesmuʿun olmak gerekir mesâfe-i baʿideden etrâfında eşcâr ve sâʿirenin sâyesi suyun ʿumkunda ve gûyâ deryânın temevvüğüyle dâʿimâ harekette bulunur havuz ve deniz misillü şeyler müşâhede olunur; öyle mahaller ziyâdesiyle hâr olduğundan seyyâhîn galebe-i harâret ve teşnegî ile serâbdan sîr-âb olmak umûduyla vardıklarında ne havuz ve ne de su olmayıp takarrüb olundukta dest-i teşnegân tehî kaldığı ve kat-ender kat bâʿis-i teşnegî olduğu menkuldür ve bu kabîlden olarak bakırdan [61] bir tas kızarıncaya kadar âteşte durdurulduktan derûnuna yakında ismi maʿlûmunuz olacak bir eczâ konulduktan üzerine birkaç damla su damladığı vakit ol derece harâretli olan bakırın içinde derhâl buz hâline tahavvül ettiği meşhûd-ı göz olur.

Şimdi bulunduğumuz sahrânın bir tarafında havuz vardır gidelim ol havuzun yanında bak ne görürsünüz dedi (ba^{de} kurb-ı havuza varıp mu^{allim} derûn-ı havuza bir tahta parçası batırıp) oğlum şu tahtayı kırılmış gibi görüyorsunuz hâlbuki tahta kırılmamıştır bunların esbâb ve ^{alâmâtın} îzâhını ^{ilm-i hikmet ve kimyâ} denilen fennler beyân ve ^{ilâm} ederler.

<Edîb>

Bu ^{ilmler} ile benim bu âna kadar tahsîlinde bulunduğum ^{ulûmun} münâsebeti var mıdır?

<Mu^{allim}>

Vardır eğer ^{ulûm-ı riyâziyyeden} ^{ilm-i hesâb ve cebir ve hendese}yi meh-mâ-emken bilmemiş olsanız hikmet ve kimyâ mesâ'ilini hal etmeye liyâkatiniz olamaz.

<Edîb>

Öyle ise yavaş yavaş ^{ulûm-ı mezkûrenin} tahsîli için himmet ve gayret-i fâzîlânenizin mebzûl buyurulmasını temenni ederim. [62]

<Mu^{allim}>

Pek güzel ben de sizin sa^y ve gayret ve himmetinize göre ta^{lîm} ederim diyerek mezkûr sahrânın etrâf ve eknâfını temâşâ eder iken uzaktan kadd ü kameti yerinde ve kaviyy-ül-bünye yirmi beş yaşlarında bir civân görüp Mu^{allim} Edîb'e oğlum şu âdem zannıma göre taşralı olmalıdır şunun ile görüşelim deyip takarrüb eylediklerinde Edîb ol zâta isim ve şöhretini ve vatan eylediği memleketi ba^{de-s-su'âl} ol dahi vech-i âtî üzere cevâba mübâderet eyler.

<Cevâb>

Benim ismim Fehmî'dir. Anadolu'nun filân yerindenim fakat Rumeli taraflarını dolaştıktan sonra buraya geldim ve şimdi sizlere mülâkî oldum.

<Kelimât-ı Türrhât>

<Edîb>

Ol tarafta gördüğünüz şeylerden bize ma^{lûmât} verir misiniz?

<Fehmî>

Gördüğüm şeylerin cümlesini nakletmek suda^c îrâs eder şeylerdir fakat içlerinden başlıca ta^{accübe} şâyân olan cadı mâddesidir ki pek tuhaf olduğundan naklinden hem istifâde olunur ve hem de eğlenilir. [63]

<Edîb>

İhsân buyursanız cadı lûgatını bu âna kadar işitmemiş idim ve şu zât Hâcem olduğu hâlde zann ederim ki o da bilmez ifâde buyursanız da ma^{lûmât} kesb etsek.

<Fehmî>

Bendeniz de her ne kadar Anadolu'da doğmuş büyümüş isem de haylice okudum yazdım ve kütüb-i tevârih mütâlâ'a eyledim, lûgat-ı mezbûreye bir yerde mütâlâ'a güzârım olmaktan başka Anadolu'nun hayli yerlerinde dolaştım, bir kimseden işitmedim ancak bu def^a Rumeli'de öğrendim şöyle ki cadı ta^{bîr} olunan mâddeyi her şehrin halkı birer gûnâ i^{ctikad} etmişler ba^{zı} memâlikin cadıları göze görünmez ba^{zı}larında ise görünür ba^{de} gidip kabrine girer ve hattâ ba^{zı} kabirde saçların tarar imiş ve ba^{zı} memleketlerde mevtâyı câmi^e bırakıp ve ol şehre gelen ecnebî kimseye bekletirmiş nisf-ül-leylde mevtâ tabuttan çıkıp ol âdemi tâ-be-sabâh kovalayıp sabâh olması karîb olunca tabutuna girmiş eğer ol âdem kaviyy-ül-bünye ve korkmaz ise ölüden halâs olabilir eğer bil^{ak}is nahîf-ül-bünye ve korkak ise hâli pek yamandır diye naklettiler.

<Edîb>

Şimdi takrîrinizden anlaşıldı ki cadı demek ba^{zı} mevtâ [64] vefâtı gecesi yâhûd ferdâsı be-tekrâr dırilip gece ol memlekette muhtelif makalâta göre hareket eder imiş.

<Fehmî>

Evet anladığınız yerindedir fakat ol vakit mevtâ cadı oldu deyip de terk etmezler mahsûsen adamlar vardır onlara bi-l-ihbâr ücretle ba'zı memlekette mevtâyı kireç ile ve ba'zı mahallerde çalı ve emsâli ile ihrâk-ı bi-n-nâr edip kurtulurlar ve bedenlerinde ise hiç meşhûd-ı bi-l-basar olmadığından mevcûdiyetini mevcûd-ı bi-l-basar gibi ba'zı 'alâ'im vâsıtasıyla fehm ederek cadıcı nâmıyla ma'crûf adamlar ona bir nüsha yazarak havaya bırakıp bu kağıt dâ'imâ cadının arkasından ayrılmayarak ve cadı nereye gider ise bu da gider ze'amiyle kağıt her nerede durur ise merkûm cadıcı ol mahalli şişleyip şerrinden ahâlî-yi şehri halâs eyler imiş.

<Edîb>

'Acâ'ib bu bizim tavattun eylediğimiz şehirde deverân eden türrehâtan ziyâdece gibi görünür.

<Fehmî>

Türrehât nedir kerem edip ta'rif buyursanız olmaz mı?

<Edîb>

Pekiye türrehât diye bir takım makalâta denir ki onları ne 'akl-ı [65] selim sâhibi adamlar kabûl ve ne de hiçbir kütüb-i semâviye derûnunda olmadığından tâmm-ül-i'tikad kimesneler inanmazlar yalnız evfâh-ı cühelâda deverân eyleyen bir takım asıl ve esâsı olmayan kelimât-ı vâhiyedir.

<Fehmî>

Bunu tefhîm için bir misâl getirir misiniz?

<Edîb>

Sana eshel-i tarîkle tefhîm için şunu su'âl eylerim hiç duvar adam yutar mı?

<Fehmî>

Duvarın adam yutmayacağı der-kâdır.

<Edîb>

Burada şöyle ze'am ederler ki muharremin 'aşr-ı evvelinde eğer bir adam hamama gider ise onu hamam yutar imiş filânı da hamam yutmuş dediklerini işittim ancak tılsımı dahi olur onu hamamın derûnuna vaz'la edeceği zarardan tevakkî mümkün imiş ve ekserî bu mâdde kadın hamamlarına mahsûs olması da cây-ı dikkattir, tılsım dedikleri de ba'zı hamama güvercin ve ba'zılarına helvâ ve manda ve sâ'ire gibi şeyler vaz' ve idhâl olundukta gûyâ hamam bunları ekl ve bel' etmekle insânı yutmaz imiş türrehât-ı mezbûreden biri dahi baykuş ta'cîbîr olunan hayvân hangi hânenin damına konup öter yâhûd güler ise orada mutlak bir mevtâ [66] zuhûr eder diye ze'am u i'tikad ederler ve böyle nice nice sır ve sebebi yok şeyler ile müte'ellimdirler.

<Fehmî>

Demek oluyor ki sen benim söylediğim cadı fıkrasına türrehât makulesi demek istiyorsun hâl-bu-ki cadı olduğunu çok adamlar görüyorlar hattâ gecenin birinde beni dahi kandırdılar.

<Edîb>

Bunu senin fehm ve iz'ânına veremedim böyle yalan kelâma kandım demeniz bâ'is-i hayretim oldu.

<Fehmî>

'Acâ'ib gözümle gördüm nasıl inkâr edebilirim hattâ bir gece otururken cadı vardır dediler merak edip gittim gördüm ki toparlak bir kütük gibi önümde bir şey yuvarlanıp gider ba'cde onu ta'kîb edenlerin ihbârına göre bir mezarın içine ufak bir delikten dâhil olmuş gündüz me'mûr olan adamlar gelip kireçle ölüyü iyice yaktılar ücretlerini bi-tamâmihî alıp gittiler.

<Edîb>

Böyle şey olmaz bunda elbette bir dikkat olunacak yer vardır şimdi ânifen mezkûr türrehât için olan misâller bir dîgerine su'âl eylesek gördüm ve vuku' buldu diye cevâb verir [67] hiç mevtâ öldükten

sonra kalkıp gezebilir mi ve meselâ gezmeye iktidârı olsa bile tekrâr mezara girebilir mi turalım ki bu şeyi evvelen mevtâyı açtıkları vakit gömdükleri vakitteki vaz'iyet üzere bulmuyorlar mı ve mevtâyı toparlak bir kütük gibi yuvarlanarak kabrin içine bir ufacık delikten girer diyorlar ve bazı def'a ise saçını kabre duhûlünden sonra tarak ile tarar diyorlar bunları 'akıl tecvîz eder mi?

<Fehmî>

Vâkı'â bunların doğru bir şey olduğuna ben de inanmadıysam da bir gece bazı kesân işte cadı oldu bak vuku'ı hâli nasıl anlarsın deyince artık büsbütün zihnim karışıp hemân inanma derecesine geldim fakat şimdi senin böyle serd eylediğin kelâmlar pek zihnimi karıştırdı 'acebâ benim evvel gece gördüğüm toparlak şey ne idi?

<Edîb>

Şimdi mezkûr dediğiniz şey'in sıhhatine meyyâl gibi tereddütte bulunuyorsunuz ve benim ona ma'nâ vermek vazîfemden hâric diye onun halefi miyânında cârî olan hamam fıkrasına inanabilir misiniz? Şundan haber ver eğer bu sahîh ise sizinki de sahîhdir denilse değil vâkı'â ihyâ-yı emvât diye biz 'ilm-i hâlde okuduk fakat bu 'âlemde hiçbir kimse kalmadıktan sonra def'a-i [68] evvelîde hiç yok iken ya'ni sahrâ-yı 'ademden meydân-ı vücûda getiren Cenâb-ı Bârî def'a-i sâniye olarak halk edecek bunu 'aklı selîm kabûl eyler zîrâ biz evvelen 'ademde iken hiçbir a'zâmızın eczâsı dahi yok iken bizi halk ve hayâtımıza hudûd verip mutlak 'ademe gitmemizi fehm ve idrâk eyledikten sonra ba'se dahi inanırız velâkin bazı mahallerde ölümler dirilip sonra onları ihrâk ile kurtulurlar buna da îmân edek diye bizlere tenbîh yoktur.

<Mu'allim>

Bakınız ne vakittir sizin muhâverenizi dinledim ve ikinizin dahi serd eylediğiniz delâ'ili istimâ' eyledim eğer ruhsat verirseniz bî- tarafâne mâ-beyninizi fasl ve tefrîk edelim evvelen cümlemiz insân ve husûsiyle nebî-i âhir-üz-zamân 'aleyh-is-salavât-ür-rahmân efendimiz hazretlerinin ümmeti olduğumuz hâlde onun bu mâdde için ne tenbîhâtı vardır onu arayıp bulmakla ve sâniyen böyle şeyler vuku'-yafte olmasına 'akl nasıl tecvîz eder onu dahi beyân ile menkulâtımızın sıhhat ve 'adem-i sıhhatini hükm ederiz vakt-i sa'adetten akdem tâ'ife-i 'Arab insânın karnında yılan vardır vakt-i cû'da cânevi ta'bîr olunan nâhiye-i mi'dede bir veca' his olduğu mezkûr yılanın eseridir ona sigar derler idi mi'deyi ısırmasıyla zuhûruna var diye ze'am ederler ver her yerde [69] bunun üzerine makalât-ı 'azîme söylerler idi ba'de ma'den-i risâlet 'aleyh-i efdal-üt-tahiyye efendimiz nûr-ı nübüvvet ile tenvîr-i cihân eyledikte sahâbe-i zevi-l-ihtirâm lâ hâmmе velâ sigar buyurdular onlar dahi ma'nâ-yı münîfîni ba'de-l-iz'ân bizlere teblîğ ettiler işte tâ'ife-i 'Arab derûnlarında bir ağrı hissettiklerinde her bir ağrı bir şey'in ısırmasıyla yâhûd urmasıyla insânın dahi batnında bir hayye vardır ki her bâr acıktığımızda mi'demizi ısırır diye zamân-ı câhiliyyet i'tikadi üzere bulunurlardı vaktâ ki Fahr-ül-mürselîn efendimiz hazretleri ânîfen mezkûr hadîs-i şerîfte böyle şey'in olmadığını ihbâr buyurdudan sonra bu fenâ i'tikaddan ümmeti halâs buyurdular.

<Edîb>

Bu hadîs-i şerîfin Türkçesini ifâde buyursanız tashîh-i i'tikad ile beraber mûcib-i memnûniyetimiz olur.

<Mu'allim>

Hâmmе ve sigar yoktur demektir; hâmmе baykuşa müşâbih bir kuşa denir ki intikamsız merhûmun rûhundan halk olunmuş diye ze'am ederler idi şimdi onlardan nehy olduğumuz âşikâr oldu ve bir de Fehmî sen bilirsın taşralarda pek çok vuku' bulur bir âdem bir işe mübâşeret edeceği vakit meselâ bir tavşanın sola ve sağa gitmesiyle tatayyur ve tefe'ül ederler ve baykuş [70] öttü bu evden mevtâ zuhûr edecek yollu i'tikadât-ı bâtladan mücânebet etmeğimiz için hazret-i risâlet-penâh efendimiz şu hadîs-i şerîfle nehy buyurmuşlardır.

El-hadîsu hazâ

Leyse minnâ men tatayyur ev tatayyur lehu ve tekehün ev tekehün lehu

ve sehara ev sehara lehu ve men etî kâhinâ fe'sdikahu bi-mâ

yekul fe-kad kefer bi-mâ enzelallahu 'alâ Muhammed.

Ma'nâ-yı lâtifî budur ki bir kimse kuş ötmesi gibi şeyleri şüm itikad eylese yâhûd fal açsa yâhûd sihir etse yâhûd âhir kimseye kendi nef'i için sihir ettirse ve te'sîrini itikad etse ol kimseler bizim cemâ'atimizden hâricdir ve falcının gâ'ibden söylediğini tasdik etse ol kimse kâfir olur ve min ind-Allah kavli-i Muhammed üzerine nâzil olan Kur'ân'ı inkâr etmiş olur demektir işte bu hadîs-i şerîfi işittikten sonra artık bu husûsta hilye-i İslâm ile mütehallî olanlara böyle türrehât ile iştilgal abestir ve böyle şeylerin bî-esâs olduğunu delâ'il-i 'akliye ile dahi isbât edebiliriz şöyle ki ma'lûm olduğu vechile vakt-i merhûnu gelip memleket-i vücûdda pâdişâh-ı müşâbih sende bulunan rûh-ı mücerredin yedinden iftirâkından sonra kalıb-ı insâna na'ş ta'bir olunup bi-l-küllîyye itibârdan sâkit olduğu gûyâ ki sahipsiz bir dükkânın mürûr-ı vakitle eskiyip [71] yıkıldığı gibi târ ü mâr eczâ-i basîte-i hayvâniyyenin her biri kendi asıl menba'ına ric'at eder eğer bu 'âlemde ef'âl-i hayriyyeye muvaffak olduysa nîk-nâmlıkla sabâh-ı haşre dek yâd olmasından mâ-a'dâ hiçbir şey kalmaz ve eğer bil-'akis fenâlık yaptıysa bed-nâmlıkla yâd olunur ve nev'-i benî Âdemin görebildiği her bir şey'in cisim olması lâzım gelir zîrâ fenn-i hikmet-i tabî'yye âşinâlarına hafî degildir ki âlât-ı basara bir takım tabakât ve bir takım mâyi'âttañ ibâret olup bunların derûnuna giden şua'c-ı şemsin kâffesi tekatu' ederek tâ nihâyet derecede bulunan tabaka üzerine düşüp herhangi mahallin yanından geçer ise onun resmini tersîm ile ba'de o mahallin tekmiilen resmi orada hâsıl olur.

Bunu tefhîm için bir muzlim ve murabba'uş-şekil odanın içerisine bir taraftan şua'c-ı şems bir cismin kenârından geçerek girip ve derûn-ı odada ise biraz eğri olarak bir satıh bulunup ve şua'cın geçip duhûl eyleyeceği civârda olan menfez mercimek şeklinde billûrdan ma'âmûl bir câm vaz' ba'de hâricde bulunan cismin resmi içeride bir mikdâr eğri olan satıh üzerine tersîm olunur işte cümle hayvânâtın görmesi dahi bunun 'aynıdır fakat cisim lâtif ve renksiz olur ise onun resmi tersîm olunmaz. Dâ'im-ül-evkat teneffüs eylediğimiz hevâ-yı nesimî gibi ve eğer bir şey cisim değilse âlât-ı basara olan [72] çeşm ile ne vechile görünebilir denilmek iktizâ ediyor ve ecsâm-ı sakilenin cirminde ufak bir mahalde durmaya liyâkat ve kudretleri olmadığı yalnız hükemânın re'yi değil belki 'âmmenin nezdinde müsellemler bir şey olmağla her nerede olursa olsun bir def'a bir âdemin cismine mevt târîf oludukta rûhu bir daha vücûduna girmediği ma'lûm-ı enâmdır ve rûh mücerredâttan olup umûr-ı gayr-ı mer'îyyeden olduğu müsbettir eğer farz olursa ki rûh tekrâr bedene girerek boş olur ol vakit insânın vücûdu ecsâm-ı sakbeden iken kendi cirminin yüz def'a küçüklüğünde olan bir menfezden geçmesi lâzım gelir bu ise muhâlâttandır böyle olduğu hâlde ey Fehmî senin toparlak bir şey yuvarlanarak gidip kabre girdi demekliğin bir tahayyül ve bir vehmden ibârettir; meselâ zulmet-i leyde mezarlık arasından geçerken mezar taşlarının her biri bir âdem gibi bir cebân kimse hânesinde otururken ba'zen dakk-ı bâb olunması ve ba'zen oturduğu odanın taşrasında ve aşağı matbahında bakirlar çatırdaması her bir mahalli mesdûd iken istimâ' etmiş ve taşları ölü zannetmiş misillü şeyler 'umûmen mevhumât-ı muhassana kabîlinden olduğu âşikâr olur.

<Edîb>

Efendim cebâne lafzı cübnden ve cebânâttan me'hûz ve müştakkdır [73] bunun ma'nâ-yı lûgavîsi ne demektir ve her insânın hassa-i lâzimesinden midir?

<Mu'allim>

Cübñ Türkçe korkaklık ve şecâ'atsizlik demektir ve bunun sebebi ise sût vâlidesi ve asıl vâlidesi ve sâ'irleri bî-esâs olan kelâmları söyleyerek kulakları böyle yalan ve mahûf şeyler ile dolar hâsılı bir korkak veyâ böyle bî-esâs kelâmlar ile zihni memlû âdeme bir câmi' ve sâ'irede tabut derûnunda mevtâ olduğu hâlde şunu tâ-be-sabâh bekle sana şu kadar ücret veririz dense ol âdem her ne kadar böyle şeylerden korkar ise de paraya doymasıyla beklemeye râzı olduğu hâlde câmi' derûnuna kapasalar bu âdem ve bir de mevtâ kalmağla evvel âdem tabuta gözünü dikip şimdi kalkacak yâ birazdan kalkar filân vakit işittiğim şey buna da vâki' olur diyerek tevehhüm ve tahayyül eyler iken kendisinin dahi dimâğı gündüzden ef'âl-i mahsûsasını icrâda bulunarak yorulması üzerine biraz rahat etmek ister iken bu tahayyül ve tevehhüm ile büsbütün fesâda girip evvel onda gûyâ tabutun kapağı küşâd olup tahayyül ettiği tarzda mevtâ çıkarak tâ-be-sabâh hayâlât ve mevtânın hücumuyla uğraşıp sabâh-ı kâzib takarrüb eyleyince uzlâtı yorularak orada uyuya kalır uyumasa bile [74] mâdem ki cadı gece zuhûr eder diye istimâ' olmağla şafak vakti oludukta mevtâ tabuta girer bu âdem dahi şerrinden halâs olur fakat ertesi gün su'âl oludukta bu gece 'âdî ölümden kurtuldum işte şöyle kalktı böyle hücum etti diye mâ-vuku' bir nakl ve hikâye eyleyip gider ba'de ağızdan ağza yayılıp türlü türlü efsâneler ilâvesiyle teccessüm ettirirler ve bil-âhire 'aklının bile ezhânını tahrîk eylerler ve şehre ve

be-şehr şüyûyla sem-i etfâle bile giderek bu makule şeylerle çocuklar daha ziyâde mü'esser olmağla zihinlerinde mürtesem oldukta artık onun çâresini kim bulabilir hamd olsun ki Fehmî sen Anadolu'da böyle şeyler işitmemiş olduğundan anlamağa başladın bu şeyleri fehm edersin.

<Fehmî>

Hâce Efendi mevtâdan hiç havf olunmaz mı?

<Mu'allim>

Hayır korkulmaz çünkü sen ağaçtan ma'mûl bir âdem görsen korkar mısın mevtâ dahi bi-aynihî onun gibidir.

<Fehmî>

Yâ niçin bundan insâna bir soğukluk ve havf 'ârız olur?

<Mu'allim>

Bu şübhesizdir zîrâ rûh çıktığı gibi zarûrî insâna [75] bir ürküntü gelir ve havf ise kuvve-i vâhimenin işidir ondan neş'et eder.

<Edîb>

Kerem edip bizlere kuvve-i vâhimeyi ta'rif buyursanız.

<Mu'allim>

Ba'zı ulemâ havâss-ı hamse-i bâtnadan kuvve-i vâhimeyi iklim-i vücûdda vezîr müşâbehesinde olan 'aklın tedbîriyle hüküm-i sultân rûha itâ'at ve inkiyâd etmemeklikte 'ayniyle vâcib-ül-vücûdun fermân-ı ilâhîsine itâ'at eylemeyen şeytân gibi 'add eylemişlerdir.

<Fehmî>

Havâss-ı hamse-i bâtna ne demektir ve bunun zâhiresi var mıdır?

<Mu'allim>

Havâss-ı hamse-i zâhirenin fıkdanı takdîrinde bâtnanın dahi 'adem-i mevcûdiyyeti lâzım gelir binâen-'aleyh evvelen zâhireyi ve hizmetlerini ba'de bâtnayı beyân edeyim çünkü bir âdem hîn-i vilâdetinde vakt-i merhûnuna kadar hafî ve celî insânı mühlik olan muhâtarât pek çoktur ez-cümle su ve ateş ve cu' ve teşnegî gibi 'avârizât nev'-i benî beşeri mühliktir ve bir şey'in vücûdunu idrâk etmeyinceye ona tedâvî olamayacağı derkâr olduğundan havâss-ı hamse-i insâniyye vesâtiyle mehâlikin pençe-i zulmünden halâs olunur. [76]

Ve havâss-ı hamse-i zâhire görmek için göz, işitmek için kulak ve zevk için ağız ve şemm için enf ve lems için tekâmîl a'zâ olabilir ise de başlıcası eldir işte ânifen mezkûr olduğu üzere bunların hizmeti benî Âdem mühlik olan harâret ve bürûdet ve sâ'ireden evvel-emirde bunların vesâtiyle mevcûdiyyetini bi-l-idrâk çârelerini bilip bulmağla halâs olabilir ve bunların kâffesine mukabil olarak dîger beş hassa dahi vardır ki onların küllîsi dimâğda mürtekizdir ki hiss-i müsterek, kuvve-i hâfıza, kuvve-i vâhime, kuvve-i muhayyile ve kuvve-i fâhime ta'bîr ederler mühlikin vücûdu kuvâ-yi zâhire ile idrâk olunur ise de kuvâ-yi bâtnanın ma'dûmiyyeti takdîrinde derhâl yine mühlikeye dûçâr olunacağı şem'in etrâfında dolaşarak kendini birkaç kere şem'e çarpıp 'akabinde nefsinin telef eden pervânenin hâli pek ra'nâ bizlere tefhîm eder bir delîl-i vâzihtr.

<Edîb>

Havâss-ı hamse-i bâtna ve zâhirenin kâffesi her hayvânda bulunur mu?

<Mu'allim>

Ba'zı hayvânda âlât-ı basar ve ba'zılarında kuvve-i muhâfaza-i tahayyüliyye yoktur hâsılı cümlesinin kemâl üzere mevcûdiyyeti eşref-i mahlûkat olan insânda olup sâ'irlerinde nâkis bulunduğundan [77] insânın cümle hayvânâta meziyyeti olduğu rû-nümâdır fakat mezkûr havâss-ı hamse-i zâhire ve bâtna ef'âl-i mahsûsalarını icrâ edebilmeleri rûh-ı mücerredin mevcûdiyyeti iledir ve rûh-ı mücerred de vücûd-ı insândan hurûc ettikte bu havâssdan hiç birisi 'amel-i mahsûsalarını icrâ edemezler.

<Fehmî>

Şimdi bundan fehm olundu ki vefât eden bir kimse tekrâr kalkıp böyle cadılık yapamayacaktır.

<Edîb>

Şimdi benim sözüme geldin eğer Mu^callim Efendi olmaya idi asla birbirimize kelâm ve murâdlarımızı anlatamayacak idik.

<Fehmî>

Hamamların insânı yutması ve kuşların ötmesine veyâhûd tavşan aşdı fal açtı dediklerine ne dersiniz?

<Mu^callim>

Evvelen hamamların âdem yutmayacağı bedîhîdir ki birkaç taş ve kireç birbiri üstüne konulmağla yapılmış olan binâ âdem yutabilir mi tavşanın aşmasından ve kuşun ötmesinden ahkâm istihrâc etmek bâtlı ve bî-esâs olup şâyân-ı i^ctibâr değildir tualım ki falcıların ba^czen geliştâtından ve sâ'ir Kur'ân-ı hâliyâdan veyâ mücerred tesâdüf nev'inden olan ba^czen [78] söyledikleri şey'in zuhûra gelmesinden defa^câtle söylediği şey'in hilâfî zuhûr etse bile yine o mâdde-yi mütesâdifeyi derpîş-i mütâla^ca ederek herkes birbirinin zihnini taglît etmektedir hâl-bu-ki gâ'ibi ^caklen ve naklen kimsenin bilmeyeceği müsbet ve müberhen iken yine bu makule şeyler i^ctiyâd ve i^ctibârımız ancak birbirimizi teşvîkten hâsıl olmuş bir hâl-i pür-melâldir.

<Fehmî>

Lâkin ben eğer bu mahalle geldiğim vakitte en evvel sizlere tesâdüf etmeye idim benim hâlim böyle i^ctikadlarla yine müncerr olur idi bu kadarlık görüşmekle haylice istifâde ettim in-şâ'-Allah-ür-Rahmân vakt-i âhirde görüştüğümüzde yine bu misillü muhâvereye mübâderetle sâ'ir galatât ve i^ctikadât-ı bâtlamızı tashîh edelim.

<Mu^callim>

Sen şimdi ne ile meşğûl olacaksın bu memlekette hiçbir bildiğin var mıdır? dedikte.

<Fehmî>

Hak'tan mâ-a^cdâ hiçbir kimsem yoktur fakat sizinle bu kadar muhâvere sebebiyle bana ziyâdesiyle ^cilm tahsîline rağbet ve muhabbet hâsıl oldu ki ta^crîf olunmaz ben kendi lisânımdan mâ-a^cdâ hiçbir lisân bilmem ve kendi lisânım demek ya^cnî ^cArabî ve Farisî [79] karışımından kolay anlaşılır bir ^cibâre görür isem okuyup anlayabilirim şimdi bu hâlde benim için ne tahsîl etmek lâzımdır.

<Mu^callim>

Öyle ise şimdi sana ziyâdesiyle tahsîli elzem olan lisân-ı ^cArabîdir her bir kelimesinin kıymetini takdîr edip istihrâc edesin.

<Edîb>

Bir kelimenin kıymeti ne demektir?

<Mu^callim>

Bir kelimenin kıymeti demek mevzû^c olduğu me^cânî-yi hakikiyyesi demektir ve bir lisânın şîvesini tahsîl etmiş olanlar o lisândan lezzet alırlar ya^cnî lâykı vechile mecâzât ve isti^cârât ve kitâbâtını rûz-merre tagayyürâtını bilmek ve kendi mâder-zâdın olan lisânda mukabilini bulmak ile kelimâtın tamâm kıymeti bulunmuş ve bilinmiş demek olduğu cihetle ol vechile lisân-ı mezbûru derece-i lâykasına îsâl etmek elzemdir.

<Edîb>

Ey Hâce Efendi şimdi Fehmî gitti va^cd eylediğiniz ^culûmun tahsîline mübâşeret edelim.

<Mu^callim>

Pek güzel sen hemân gayret eyle de sana oldukça lisân-ı ^cArabîyyeyi [80] dahi ta^clîme cehd edeyim ve onunla beraber ^culûm-ı mev^cûdeyi dahi öğreteyim dedi.

Hâsıl-ı kelâm mu‘allim ile ba‘zen sahrâya çıkıp tahsîl edeceği ‘ilmin semere ve ‘illet gâ‘ibesinden ve mûcib-i şevkî olur ahvâlından bahs ederek ve rağbetinin izdiyâdî sûretlerini düşünülerek başlayacağı ‘ilm ve fenne bed’ ve mübâşeret ettirmelidir.

Hele ber-vech-i meşrûh bizlere lisân-ı ‘Arabîyi öğretmek evvel-be-evvel ve en ziyâde elzem olmağla tahsîline aşırı ikdâm ve cehd lâzım gelir.